

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב-תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מה אנו למדים משמות-מקומות ?

בעשרות השנים האחרונות מתפתח והולך מדע-משנה לבלשנות. הוא האונומסטיקה. היינו חקר שמות. ובכללו חקר שמות-מקומות (טופונומסטיקה). באוניברסיטאות רבות נוסדו קתדרות מיוחדות לאונומסטיקה. יוצאים כתיבי-עת מיוחדים לענף זה של הבלשנות. ונכתבו ספרים, מחקרים

(1) מן המלה היוונית „אונומא“ (= שם).

(2) כגון: ; Zeitschrift für Ortsnamenforschung (מאז 1925)

; Beiträge zur Namenforschung (Heidelberg, 1945); Namn och Bygd (מאז 1913).

ומאמרים על נושאים אלה, בהם גם מאמרים עיוניים על הכללים, שלפיהם יש למיין שמות-מקומות. בפרט יש להזכיר את המרכז הבין-לאומי לאונומסטיקה בלובין (בלגיה), המוציא מאז 1950 את כתב-העת „אונומא“.

מדע זה חשיבות רבה נודעת לו, והוא משמש ענפים רבים של חקירה מדעית, כגון פריהיסטוריה, היסטוריה, אתנוגרפיה ופולקלור, וכמובן, גם את אמו-הורתו — את הבלשנות.

לעתים, כשאין ידיעתנו נעזרת במידה מספקת על-ידי חמכוש או האת של הארכיאולוג ולא על-ידי רשימה או מסמך היסטורי, בא שם-מקום (יישוב, נהר, אגם, הר, תל וכו'), הקיים עד היום או הרשום במקורות היסטוריים, ומעיד עדות חשובה על יחסים בין שבטים ללשונות, שהיו בארצות הנדונות בתקופה טרום-היסטורית או היסטורית-קדומה. על-

(1) אקדמית המדעים הפולנית מוציאה סדרה בשם „Prace Onoma-
styczne“ (מחקרים אונומסטיים), המחקר הראשון בסדרה זו היא עבודה גדולה של יאן רוזוואדובסקי, שיצאה אחרי מותו, המוקדשת למחקרים על שמות הנהרות הסלאוויים (קראקוב 1948, 21+344 עמ' בצירוף מפה).
ביבליוגרפיה עשירה על הספרות באונומסטיקה העברית, שיש לה מסורת של מאות בשנים, אפשר למצוא בהקדמה לכרך א' של האנציקלופדיה המקראית, עמ' י"ח-כ"א, וכן בהקדמה ל„ארץ-ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית“ לישעיהו פרס; עיין גם רשימת השמות הגיאוגרפיים לד"ר ב' מייזלר, המצורפת לתזכיר הוועד הלאומי לממשלת א"י על שיטת הכתיב בהעתקת השמות הגיאוגרפיים והסרטיים בתוספת ל„לשוננו“, כרך ד', חוב' ג'—ד', וכן שתי החוברות הפופולריות של „לשוננו לעם“: שמות היישובים העבריים לז' וילנאי.

פי שמות-מקומות אפשר לקבוע כמעט בדיוק, עד היכן
 הגיעו בעבר ההיסטורי או הפרהיסטורי יישובי שבטים
 ועמים דוברי לשונות שונות: כך, למשל, מעידים שמות-
 מקומות ממוצא אוגרו-פֵּיני, שנשתמרו במרחבי מזרח-אירופה
 ואף במרכזה (בייחוד שמות נהרות ואגמים), עד איזה מקום
 הגיעו יישובי עמים דוברי לשונות אוגרו-פֵּיניות. שמות
 סקנדינביים רבים, ששרדו במלגי הדוֹיִנָּה והדְּנִיִּפֶר, בייחוד
 שמות ה־מפתנים (סלעים בולטים בתוך הדניפר התחתון,
 שהכבידו על השיט), הם נוסף על מקורות אחרים, כעין
 מורי-דרך להיסטוריונים, הבאים לקבוע את כיווני המסעות
 של הוויקינגים-הוואַרְיָגים מן הצפון הרחוק עד לדרום,
 בואך היס-השחור וביזנטיה. והוא הדין בשמות-מקומות
 סלאוויים רבים בגרמניה של היום, קלטיים באירופה מן
 האלפים ועד אנגליה, ליטאים-בלטיים בלב יישובים סלאוויים
 בביאלורוסיה או בצפון-מזרחה של פולין ושמות איראניים
 של נהרות אחדים במזרח אירופה.

באגן ים-התיכון ואף צפונה לו שרדו עד היום הזה
 שמות-מקומות, שאין ליחסם לשום לשון מן המשפחות ההודו-
 אירופית, השמית והחמית, וחוקרים רבים סבורים, ששמות
 אלה הם שרידים מלשונות, שבהן דיברו תושבי שטחים אלו

(1) עיין, למשל, המחקרים של סאלגרן (Sahlgren): „מסעי
 הוויקינגים במזרח“ בכתב-העת, *Zeitschrift f. slavische Philologie*,
 8, 1931, או של הרוסי וו'נ בריום: „הדרך מ,הוואדיאג' אל היווניים“,
 בדיעות של אקדמית המדעים הרוסית, שנה 1931, מסי 2 עמ' 201-217.
 וכן מחקרים רבים של החוקר הגרמני מקס פֶּסֶר (Vasmer).

לפני בואם של עמים דוברי אחת הלשונות משלוש המשפחות הנ"ל. לסוג זה שייכים שמות-מקומות הכוללים שורש שאינו הודו-אירופי ולא שמי, כגון, as- שפירושו „אבן“, המופיע בשמות Asinkon (באי קורסיקה), Asinē (בלאקוניה), Asamum (בדלמטיה), Asamos (נקל בתראקיה) וכו'. לא מן הנמנע הוא, שגם בשם „אשדוד“ שלנו כלול השורש הנ"ל; כידוע, אין מוצאו של שם זה ברור, וחוקרים אחדים נוטים לראות בו שם לא-כנעני.

ישנם חוקרים הרואים גם בשם-מקום בגליל התחתון, אשר נשמר בפני הערבים בצורת סארונה (ומכאן השם שָרוֹנָה ליישוב עברי חדש) ואשר נזכר בשם העיר „שרן“ בכתובת מצרית המתארת מסע מלחמה של תחותימס השלישי מלך מצרים, בשנת 1478 לפני סה"נ – שורש בלתי-שמי, שמקורו בלשון החורית ופירושו „יער עבות“; כידוע, שייכת הלשון החורית למשפחת הלשונות האסיאניות, הנקראות גם „יפתיות“ והמיוצגת היום על-ידי לשונות קאוקזיות, כגון גרווינית ועוד. דוברי חורית נשמדו על-ידי כובשים חיתיים, אכדיים ואחרים, אבל מלים חוריות רבות נשתמרו באוצר המלים של לשונות הכובשים, בייחוד בחיתית, וכן בשמות פרטיים ובשמות מקומות בשטחי המזרח

1) J. Pokorny, Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen. Mitteilungen d. Anthropologischen Gesell. in Wien. Band LXVI (1936).

2) ראה בחוברת הנ"ל של וילנאי, „לשוננו לעם“ ו' (ט"ז), עמ' 27.

התיכון. פרוס' מזר (מייזלר) סבור, כפי שאמר לי פעם
בשיחה, שגם השם חרמון ממוצא חורי.

לפי עדותו של אולברייט, הרי, דרך כלל בארץ-
ישראל השמות שנתקראו בהם במסורת ההיסטורית הקדומה
ביותר כולם שמיים בעליל או במסתבר — אולם מטיפוסים
קדמאיים שלא תמיד ניתנים הם לפירוש לשוני פשוט...
ההבדל בין שמות-מקום שמיים קדומים לבלתי-שמיים,
הנקל לעמוד עליו כשמתקרבים לצפון סוריה¹.

אין דברים אלה סותרים, כמובן, את העובדה של
קיום שמות שאינם שמיים, והם מצריים ויווניים-
רומיים, מאוחרים יותר, הקשורים בנסיבות פוליטיות
(כיבוש הארץ על-ידי פולש זר). לשמות מסוג זה שייכים:
טִי־נָפְתוּס (לְפֶתָא הערבית) על שם פרעה מרנפתח
(1220—1230); קיסריה, פניאס, טבריה וכו' היווניים,
או אַרְדָּה, קסטל ולג'ון הרומיים.

שמות-מקומות מגדירים לעתים קרובות את התחומים,
שבהם השתרעו בעבר דיאלקטים של לשון אחת, אשר
במרוצת הזמן אבדו לגמרי או התמזגו עם דיאלקטים
קרובים. אם בשמות-מקומות של שטח אחד מופיעות
סופיות (סופיקסים בלעז) ואינן מופיעות במשנהו, יכולות
הן לשמש כאבני-גבול בין ניב לניב. תשמש כדוגמה
ההפרדה העקיבה בין הסופית ingen- ו-ing- בשטחים
שונים בגרמניה הדרומית וכן ההפרדה בין הסופית -sko-
ו-sk- בשטחי דיאלקטים שונים בפולין המרכזית.

(1) הארכיאולוגיה של א"י, תרגם א' אמיר, תל-אביב, תשי"א, עמ' 165.

ולא רק את חלוקתם של לשונות וניביתן בעבר ואת
גבול חדירתם של עמים ושבטים דוברי לשונות וניבים
שונים מראים שמות-המקומות. הם משמשים עדות, עתים
נאמנה למדיי, לחופעות ולפעולות בשדה התרבות הרוחנית
והחומרית, למלאכות שונות, למבנים, לצורות ממשל
והתיישבות ועוד.

לפי הכללים המקובלים במדע הטופונומסטיקה, ניתנים
שמות-המקומות שבמקרא למיון כלהלן:

(א) שמות תיאוריים, הינו הכוללים שם אל, והם
קשורים בפולחן דתי, במקדש וכו', כגון: בית-אל,
בית-דגון, בית-לחם, בית-שמש, בית-ירח,
במות-בעל, בעל-גד, בית-ענת, בעלת, קדש
ועוד;

(ב) שמות "תרבותיים" למיניהם, המעידים על
מעשה ידי אדם בשטחי תרבות חומרית שונים, כגון:
משרפות, מחנה, מגדל (כנפרד וכחלק מסמיכות),
חטין גת-רמון וכיוצא בהם;

(ג) שמות טופוגרפיים למיניהם, המציינים את
מקום היישוב בחוף הסביבה או סימני-ייחוד מקומיים,
דוגמת עצים או מעיינות, או תכונות מיוחדות של המקום
וכו', כגון: (1) רמה, רמתים, מצפה, גבעה, עמק
(כל אלה בנפרד או כתוספת לשמות-היכר אחרים);
(2) אלון-תבור, אילון ושמות מורכבים מרובים,
שהנסמך בהם הוא "עין": עין-גדי, עין-גנים, עין-
שמש, עין-דור, עין-חצור, עין-הקורא, עין-

תפוח. — או מי: מי-מריבת, מי-נמרים וכו',
(3) אדום, ירקון, לבנה, קדרון וכו'.

לסוג השמות הטופוגרפיים שייכים גם שמות, כמו
בית-תפוח, אבל-השטים, כרמל, וכן שמות, שחלק מהם
באר, כגון בארה, באר-אליה, בארות וגם
באר-שבע, אף על פי בחלקו שם כזה הוא תיאופורי.

(ד) שמות פטרונומיים, היינו שמות המתייחסים
לראשי המשפחות והשבטים, כגון: חברון (על שם חבר,
דברי הימים א' ח', י"ז), שמרון, דן, עטרות-אדר,
גבעת-בנימין ועוד.

(ה) שמות שונים, מהם (1) כינויים המביעים מעין
משאלה, הידועים יפה משמות פרטיים, כגון שמות-המקומות
יקנעם, יקמעם, יבלעם עם הסופית השמית העתיקה—
עם—(הבאה מ-עמ"ם) וכן (2) שמות המתייחסים למאורעות,
שחם לרוב, אטימולוגיה עממית, כמו בוכים, גלגל,
עמק-עכור וכו'.

בדוגמות אלו ובמיון זה עדיין לא מיצינו את כל סוגי
שמות-המקומות המופיעים במקרא, ועדיין רב מספר שמות-
המקומות, שיש למינם ולבארם על רקע שמי ואף ים-תיכוני
ומזרחי רחב.

גם שינויי שמות-המקומות — בגלל נדודי עמים ושבטים
— והעתקתם והתאמתם להרגלי הלשון של התושבים החדשים,
יש בהם חומר מאלף לבלשן, להיסטוריון ולאתנוגרף. רוב
השמות העבריים של ארצנו נשתמרו בפי הערבים, אם גם
בשיבושים רבים, ולימוד הדרכים, כיצד עברו שמותינו

העבריים ללשון הערבים. מסייע לנו לעתים קרובות לזהות את השם ואף לקבוע את המקום הקרוי כך.

ולהפך, העברת שמות ערביים לעברית, כגון באר-טוביה, הר-טוב, תל-חי וכו', שמקורם, כידוע, בשם ערבי, מראה גם כן על דרכי יצירה לשונית מעניינת. גם פרשת ייחודם של שמות-מקומות „גויים“ בארצות הגולה בפי יהודים מאלפת מאוד.¹

השמות החדשים בארץ-ישראל העברית המחודשת יעידו לדורות שיבואו אחרינו על הופעות רבות בחיינו הרוחניים, התרבותיים, על המחשבה והמעשה עם ראשית שיבתנו לציון ותקומתנו המדינית.

וצהרון-אחרון: חקר שמות-המקומות מביא גם תועלת ישירה לחקר הלשון: רשימה של שמות-מקומות ושמות פרטיים הרי הן בתולדותיהן של לשונות רבות המקור הקדום ביותר שנשאר מן התקופה שקדמה לתעודות ספרותיות. לרוב מופעים שמות כאלה בכתובות זרות (ולגבי ההיסטוריה שלנו — בכתובות אכדיות, מצריות וכו') והם עוזרים לחקר הלשון בתקופה הקדומה. כן יש, ששרשים רבים וצורות דקדוקיות, שאבדו מן הלשון, נשתמרו אך ורק בשמות-מקומות ואינם מופיעים בשום מלה אחרת במקורות עתיקים.

(1) עיין, למשל, מאמרו של ישראל היילפרין „שמות גיאוגרפיים של פולין“ ב„לשונו“, כרך די חוב' ג', עמ' 288—240, וכן ביבליוגרפיה של Gallia Judaica (מילון השמות הגיאוגרפיים של צרפת במקורות הרבניים) ו-Germania Judaica (השמות הגיאוגרפיים של צ'כוסלובקיה במקורות היהודיים).

סופיות מיוחדות בשמות-מקומות מראות על שכבות לשונית
שבאו זו אחר זו. כגון סופית ך בשמות כמו מגדו,
יריחו, אנו וכו', שחדלה במרוצת הזמן לשמש ליצירת
שמות. הכפילות בצורות השמות שנשתמרו, כמו מגדו-
מגדון, מראה על כעין „מלחמה“ ו„התחרות“ בין הסופיות
במבנה המורפולוגי של הלשון. שמות כמו דן וזיף הם
הנציגים היחידים של שרשים אלו במקרא, והוא הדין
לגבי שמות פרטיים אחדים של בני אדם.

ונוסף על כך: שמות-מקומות ואף שמות אנשים
המופיעים בתעודות ובמקורות לועזיים — הרי השמות
מובאים בדרך-כלל בצורתם המקורית ולא בתרגום — יכולים
לעזור לנו הרבה בקביעת המבנה הפוניטי של הלשון בעבר:
על-ידי חקירת צורתם של השמות והשוואת הגאיהם בלשון
זרה, אשר מבנה הפוניטי ידוע לנו, אפשר לקבוע, מה היה
הערך הפוניטי של עיצור זה או אחר, של תנועה זו או
אחרת. השוואת שמות-מקומות עבריים בתרגומים או בתעודות
עתיקות במצרית, ביוונית או בפרסית עתיקה מלמדת אותנו,
איזה צליל שמע הזר מפי העברי הקדום, אשר השמיע
באוזניו את שם-המקום. כך אנו לומדים על קיום שני סוגי
„ע“ בעברית הקדומה מן התעתיק היווני של שמות מקומות
המתחילים ב„ע“. ענתות, עקרון עטרות וכו' הן
בתרגום השבעים Atarōth, Akkarōn, Anathōth, בעוד
שלמשל עמורה ועזה הן Gaza, Gomorra. וכן יש
לשאוב ידיעות על ההגייה העברית הקדומה מן הדרכים
השונות, שבהן מועתק ביוונית השווא הנע העברי. המיוצג

סַעַם עַל-יַדַי • זַמַּעַם עַל-יַדַי α , וַאֲמִילוּ עַל-יַדַי 0 , כַּגֹּן,

Debbōra, Beōr ולְעֹמֶת זֶה Bathouēi , Zaboulōn , Mannassē ,

Sodoma וְכוּ' .

תיקון טעות

במאמרו של מ' אלטבאואר, מה אנו למדים משמות-
מקומות ז" ב" לשוננו לעם" ד' (כ"ו) נפלה טעות בשורות 1 -
2 בעמ' 14, והמשפט צ"ל:
"פרופ' מזר (מיזלר) סבור, כפי שאמר לי בשיחה,
שגם שמות החרמון האחרים, המופיעים במקרא, כגון שניר
ושריון הם ממוצא חוריים."